

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х — ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-х рр.)

У державотворчому процесі незалежної України проблемні аспекти історичної традиції посіли чільне місце. На початку XXI ст. ще залишаються в силі постулати, породжені комуністичною історіографією другої половини XX ст. Тепер вони на озброєнні фахівців, що наповнюють історико-теоретичним змістом національну ідею в Україні, Польщі, Росії та Ізраїлі. І мають відчутний вплив на двосторонні відносини.

Визвольна війна західних українців другої половини 1940-х — першої половини 1950-х рр. потрапила до центральних тем всесвітньої історії XX ст., вписавшись у хронологічне обрамлення чутливих змін на глобальному переломі від завершального етапу Другої світової війни до рубіжної кризи системного характеру. Мається на увазі ротація моделі розвитку тоталітаризму (десталінізація) та імперіалізація двох полюсів у міжнародних відносинах (поширення комунізму і звуження колоніалізму).

У вужчому прочитанні зазначений феномен служить, з одного боку, завершальним штрихом пізнього сталінізму в Україні, а з другого — сполучною ланкою до радянського контролю над своїм західним "соціалістичним табором" — Центрально- і Південно-Східною Європою, що в умовах "холодної війни" відійшли до сфери впливу (радіше — відання чи управління) СРСР.

Варто відмітити додаткове навантаження на історичну традицію за конкретних політико-правових колізій. Йдеться про те, що у фундамент відновленої Української держави лягла ліва ідеологія, символічно пов'язана з принагідно міфологізованими сторінками життєдіяльності Центральної Ради і УНР обох редакцій з їх соціалістичною верхівкою з числа соціалістично-революціонерів, соціал-демократів і т.п. Зрозуміло, ідеологічному противнику з правого боку — націонал-демократичного (ОУН, УПА), складно торувати шлях до встановлення істини у масовій свідомості сучасних українців, особливо східних і південних.

Враховуючи політичну гостроту, що проявилася в Україні останніх років у запеклій електоральній боротьбі, спробуємо розглянути нашу проблему в семи аспектах: інституційному, кінохудожньому, мемуарному, статистичному, особистому, дискусійному, компаративному. Частина з них має постановочний характер, причому наголошуємо на останньому: в історіографії цього питання досі бракує повноцінних історико-порівняльних досліджень у найширших контекстах.

Аспект інституційний. Легітимність Української повстанської армії визнано де-юре

1989 р., коли Верховна Рада УРСР ратифікувала Женевську конвенцію. За нею, національні визвольні рухи визнаються легітимними, якщо: 1) керівництво відповідає за своїх підлеглих; 2) вояки мають чітку відзнаку своєї армії; 3) відкрито носять зброю; 4) дотримуються законів і звичаїв війни. Цим критеріям УПА відповідала. Самраз в Україні проживали 5 млн. ветеранів війни і прирівняних до них. Їхні права регулював закон від 22 жовтня 1993 р. про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту, за яким вояки УПА до 1944 р. теж належать до учасників бойових дій. Як бачимо, 1945 р. став для них закономіфотворчим бар'єром, котрий пізніше спробували знести.

Заступник директора Інституту історії України НАНУ, професор Станіслав Кульчицький очолював робочу групу істориків, створену 1997 р. при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [1]. За приклад взяли роботу американської комісії Джеймса Мейса 1980-х рр. щодо українського геноциду 1932 — 1933 рр. Вона набрала вигляду триади: короткі тези; дослідження, що містилися в доповіді Конгресу США; тритомник свідчень.

Першим елементом студій над ОУН і УПА стали десятки опублікованих збірників документів і монографічних досліджень. Другий та третій елементи — колективна монографія і фаховий висновок, що витримав три видання: накладом 500, 1000, 120 тис. прим., які розійшлися по бібліотеках і навчальних закладах України. Однак в січні 2007 р. С. Кульчицький констатував: "На жаль, ми зазнали фіаско у досягненні головної мети. Нам не вдалося змінити ставлення до УПА громадськості на сході й півдні України, що й досі живе у полоні радянських стереотипів" [2].

Типовий приклад. Монографія професорів Дніпропетровського національного університету Валентина Іваненка і Віктора Якуніна "ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології" (2007) мало відрізняється від культивованих радянською наукою. Зокрема, автори розкритикували висновок згаданої робочої групи. При тому запевнили, що "монографія не є політичним замовленням", бо

¹ Станіслав Кульчицький: "Білих плям" щодо діяльності УПА вже не існує // Україна молода. — 2007. — 10 січня.

² Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — Київ: Наук. думка, 2005. — 53 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Іст. нариси / Відп. ред. С. Кульчицький. — Київ: Наук. думка, 2005. — 495 с.

видана власним коштом (500 прим.). Але скептики оцінили дорогу тверду обкладинку і папір найвищого гатунку (радіо "Свобода", 5 березня 2007 р.), що дисонує із розміром зарплатні безкорисливих професорів.

Український інститут національної пам'яті було утворено 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом. Він повинен забезпечити "всебічне вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій". Голову Інституту призначає Кабінет міністрів за поданням прем'єр-міністра. Наразі ним став академік Ігор Юхновський, ветеран Великої Вітчизняної війни, народний депутат декількох скликань від національно-демократичних сил, колишній перший віце-прем'єр.

21 липня 2006 р. Кабінет міністрів України (прем'єр Ю. Схануров), чий повноваження завершувалися, подав до Верховної Ради законопроект "Про соціальний захист учасників національно-визвольного руху 1939 — 1956 років за здобуття Україною своєї незалежності", який передбачав пільги ветеранам УПА нарівні з ветеранами Великої Вітчизняної війни, зокрема, на проїзд, зв'язок, житлово-комунальні послуги. За підрахунками Кабміну, з усіх ветеранів війни (800 тис. осіб) до ветеранів визвольного руху (УПА, "Карпатська Січ" та ін.) відносилося 15 тис.

Головний командир УПА 1950 — 1954 рр., голова наукового відділу Всеукраїнського братства ОУН-УПА Василь Кук оперував поточними відомостями про 10 тис. ветеранів [3]. Зазвичай це підтверджують документи з ГУЛАГу і мемуари бійців УПА. Частина з них одержали пільги за рішеннями місцевих рад. Так, 15 серпня 2005 р. Волинська обласна рада визнала УПА воюючою стороною в Другій світовій війні, а її ветеранів — борцями за свободу і незалежність України на території Волинської області. За рахунок місцевих бюджетів вони отримали відповідні пільги. 12 січня 2007 р. виконавчий комітет Львівської міської ради надав ветеранам УПА (близько 700 осіб) стовідсоткові пільги на оплату комунальних послуг і п'ятдесятивідсоткові вдовам ветеранів УПА.

14 жовтня 2006 р. з'явився указ президента України "Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення". Антикризовому Кабінету міністрів (В. Янукович) доручено розробити законопроект про український визвольний рух 20 — 50-х рр. ХХ ст., статус і соціальний захист учасників організацій, які боролися за Українську самостійну соборну державу. Однак усі згадані законопроекти

або опинилися в архіві, або залишилися благими намірами.

Тут є в чому повитися в сусідів, які переживали подібні визвольні колізії. 2 травня 1990 р. Державні збори вже демократичної Угорщини ухвалили спеціальний закон "Про значення жовтневої революції 1956 р. в боротьбі за свободу", в якому підкреслено, що "революція 1956 р. прирівнюється за значенням до революції і визвольної боротьби угорського народу в 1848 — 1849 рр.", а день 23 жовтня було оголошено національним святом Угорщини.

Аспект кінохудожній. Гордість українського кінематографа — "Білий птах з чорною ознакою" — створена на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка 1970 р. Фільм приніс славу її творцям (режисеру Юрію Ілленку, сценаристам Юрію Ілленку та Івану Миколайчуку, оператору Вілену Калюті, виконавцям головних ролей Богдану Ступці, Івану Миколайчуку, Ларисі Кадочніковій). Хоч рішення про заборону стрічки як ідеологічно шкідливої було прийняте на ХХІV з'їзді КПУ, її врятувала висока оцінка міжнародних кінофестивалів: золота медаль у Москві (1971) і відбіркова премія "Срібні сирени" у Сорренто (Італія) 1972 р.

У кольоровому форматі (99 хв) розповідається про історію буковинського селянства (1937 — 1947) на прикладі родини Звонарів через призму традиційних мотивів українського фольклору. Уперше в радянському кіно показано героя УПА — тему небезпечну і заборонену. Більше того, у фільмі головний герой не комуніст, а бандерівець. Піднімається складна проблема: війна принесла розбрат у сім'ю і рідні брати опиняються по різні боки барикад.

Режисер Ілленко тоді почувався гресмейстером, який грав одночасно на 40 дошках: не затвердили жодного відібраного актора. Миколайчуку заборонили роль Ореста в дусі тогочасних ідеологів: "Актор, який зіграв Тараса Шевченка, не може грати бандерівця". Тому І. Миколайчук утілює Орестового брата Петра (більшовика). Головну роль довірили 29-річному Богдану Ступці з Львівського театру ім. М. Заньковецької, якого ніхто з чиновників не знав, бо у кіно ще не знімався. Після дебюту Ступка став суперпопулярним.

Натурні зйомки проходили на Буковині — у селі Чорторія Вижицького району Чернівецької області, інших місцях дивовижної краси. Перший показ пройшов у палаці "Україна" перед депутатами ХХІV з'їзду КПУ. Наступного дня перший секретар Івано-Франківського обкому Віктор Добрик назвав "Білого птаха..." шкідливою картиною. Її заборонили за пропагування націоналізму і релігії. Фільм врятував перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, замовив слово його син Віталій — учений-фізик, який бачив стрічку на закритому перегляді. П. Шелест на засіданні політбюро КПУ до-

³ Солодько П. Приватизація УПА // Українська правда. — 2006. — 16 жовтня.

ручив зробити експертизу фахівцям (критикам, історикам, партійним працівникам). Крамоли не знайшли, і "Білого птаха..." відправили на Московський міжнародний фестиваль. Перегляд проходив у Кремлівському палаці з'їздів. Коли пішли титри, глядачі встали і влаштували 15-хвилинну овацію.

До речі, love story Богдан Ступка грав з Лариною Кадочниковою (Дана, дочка священика). Епізод знімали у печері. Б. Ступка згадував: "Ілленко говорить: "Грайте кохання". А у мене нічого не виходить. Набігла маса народу, режисер (Ілленко — чоловік Кадочникової) — ну як тут кохати?"⁴ Роль Хиврі — сільської блудниці, блискуче зіграла Джемма Фірсова. Планувалася роль для Марічки (дружини І. Миколайчука), але вона мала ангельську красу, а годилося передати стервозність.

Наступний подібного класу художній фільм з'явився у листопаді 2000 р., рівно за 30 років, — "Нескорений" режисера Олеса Янчука, творця історичних стрічок "Голод 1933", "Атентат. Осіннє вбивство [Степана Бандери]" (1995) [5]. Цікаво, "Нескорений" (за сценарієм Василя Портяка) знято тією ж студією ім. О. Довженка на замовлення міністерства культури і мистецтв України, котре тоді в уряді В. Ющенка очолював славетний актор Б. Ступка. Притому духовна спорідненість образів Богдана Ступки ("бандерівець" Орест) і Григорія Гладія (зіграв роль Р. Шухевича) стала очевидною. Львів'янин Г. Гладій доти встиг уже дев'ять років пропрацювати в Канаді. В останні роки його зі Б. Ступкою можна бачити у пригодницько-розважальному телепроекті "Форт Буайар", трансльованого українськими каналами, зокрема "ТЕТ".

На жаль, деякі фільми про ОУН і УПА ("Атентат", "Армія безсмертних", "Залізна сотня") критикам більше нагадують звіти за змарновані кошти спонсора — австралійського мільйонера, колишнього вояка УПА Юрія Борця (помер у грудні 2006 р.) [6]. Тому наразі вибирають краще. У Сімферополі у березні 2007 р. вперше пройшли Дні українського кіно, які місцеві молодіжні організації присвятили 65-літтю УПА і 100-літтю її командувача Р. Шухевича. Сотням школярів і студентів упродовж тижня показали 6 фільмів, зокрема "Білий птах із чорною ознакою" Ю. Ілленка і "Нескорений" О. Янчука (радіо "Свобода", 12 березня 2007 р.).

Аспект мемуарний. Утворена 14 жовтня 1942 р., УПА воювала проти СРСР, Польщі та Німеччини. Про це нагадав німецький журналіст Томас Урбан у статті "Ветерани розділеної нації",

опублікованій у *Süddeutsche Zeitung* 16 жовтня 2006 р. У Західній Україні УПА вела партизанську війну з радянським режимом аж до середини 1950-х рр. Тут досі ніхто не забув, як у повоєнні часи каральні загони НКВС винищили чи відправили до Сибіру сотні тисяч мешканців. Т. Урбана спантеличило переконання російськомовних українців, що УПА допомагала німецьким окупантам.

Після війни в Австрії, Німеччині та інших країнах Західної Європи перебувало понад 3 млн. українців. Радянські спецслужби робили все, щоб їх повернути у СРСР. Їхнім заходам не піддалися майже 300 тис. українців. Репатріантів відправили як "вестарбайтерів" у табори ГУЛАГу — на Донбас і Урал, у Сибір і за полярне коло.

Прагнучи уніфікувати етнопонаціональну структуру населення Західної України, керівництво СРСР ініціювало низку переселенських акцій [7]. Так, до вересня 1946 р. у Польщу відправили 790 тис. поляків, а натомість протягом 1944 — 1946 рр. із південно-східних воєводств Польщі прибуло 482 тис. українців.

Окремо провели двосторонні оптації частини чехословацьких українців та українських чехів і словаків (Волинь і Закарпаття) на підставі добровільного вибору громадянства СРСР і Чехословаччини. За підсумками волинської акції до Чехословаччини переселилося майже 30 тис. осіб, до СРСР — понад 12 тис., а у 1945 — 1947 рр. із Закарпатської області виїхало близько 20 тис. чехів і словаків.

Жертвою репресивної політики нової влади стали закарпатські німці та угорці. У кінці 1944 — на початку 1945 рр. було відправлено в табори як військовополонених 25 тис. угорців-чоловіків 18 — 55 років. Більшість із них не служили в угорській армії.

Ще масштабнішими були репресії проти учасників національно-визвольного руху та їхніх родин. За офіційною довідкою міністерства внутрішніх справ УРСР, протягом 1944 — 1946 рр. виселили 15040 "сімей бандитів" (57145 осіб). Велелюдною виявилась депортація, проведена в жовтні 1947 р. Вона охопила 26 тис. сімей (78 тис. осіб), у т. ч. з Рівненської області — 11347 осіб, Волинської — 9050, Львівської — 15820, Тернопільської — 15508, Станіславської — 11886, Чернівецької — 1627, Дрогобицької — 14456.

На 23 листопада 1948 р. цей спецконтингент становив уже майже 152 тис. осіб. Загалом у 1944 — 1952 рр. на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу вивезли більше 200 тис. західних українців. Ці депортації, що мали за го-

⁴ Поліщук Т. Картину прийняли на Політбюро під тиском Петра Шелеста // *День*. — 2005. — 7 вересня.

⁵ Гончарук К. Новий фільм о предводителе УПА Романа Шухевиче // *Part.org.ua*. — 2000. — 21 ноября.

⁶ Надоша О., Гонський В. Героїчно-трагічні етюди про захисників Вітчизни: УПА // *Українська правда*. — 2007. — 7 березня.

⁷ Адамовський В. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Харків, 2004. — 17 с.; Сивирин М. Депортація та переміщення населення західних земель України 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Львів, 2005. — 18 с.

ловну мету підірвати соціальну базу антирадянського руху, стали органічною рисою тоталітаризму в Україні.

Нема сумнівів у тому, що ця підтримка (у різний спосіб) була масовою. Нині у держархіві СБУ в Києві зберігається більше 170 одиниць грошових документів ОУН і УПА 1943 — 1950 рр. Вони виконували роль грошових зобов'язань перед населенням за надану матеріальну допомогу. Автором ескізів був художник Ніл Хаєвич. У 1945 — 1946 рр. він створив серію бофонів номіналом 10, 25, 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 карбованців, виявлених у 12 областях України.

Національно-релігійний фундамент підірвали ліквідацією УГКЦ у березні 1946 р., внаслідок чого 7110 духовних осіб репресували. Крім того, у 1944 — 1945 рр. на західноукраїнських землях мобілізувати до Радянської армії 192,1 тис. чоловіків, з яких на фронтах загинуло 44,7 тис. і 15,8 тис. повернулися інвалідами.

Етнонаціональне обличчя західноукраїнських областей докорінно змінювали інтенсивною міграцією росіян, чисельність яких щорічно зростала у середньому на 20 тис. осіб. Їх лівова частка влаштувалася на постійне проживання у містах. Подібне спостерігається в усіх регіонах СРСР за терористичних методів управління: адже 14 народів депортували повністю, а 48 — частково, тому пустку належало якось компенсувати.

Якщо покликати на поміч сумлінного британця Роберта Конквеста, ужгородське видавництво "Гражда" засвітило сплюндроване ХХ ст. невідомими мемуарами. Жителька Мукачевого Георгіна Мейсарош-Мураній у книжці "...Потім не спом'яне нас ніхто..." (2002) повідала про свої молоді роки, загублені в архіпелазі ГУЛАГ. У 2004 р. нагодилася "Повість про пережите" закарпатського освітянина Романа Децика, родом із Львівщини. Це та лектура, котрої ніколи не буде забагато. Це оголені нерви людських страждань.

У світовій літературі тему масового народоубивства опрацьовано досконало. Здебільшого видатні письменники на власній шкірі відчули тюремне ярмо. Наш Іван Багряний чи росіянин Олександр Солженіцин подали в художніх деталях документальні відомості про численні злочини проти людяності. Це страшно читати, проте у стократ жакливіше самому перенести той апокаліпсис.

Роману Децику йшов усього лиш сьомий рік, коли 19 грудня 1949 р., самраз на свято Миколая, з батьками і двома братами під конвоем покинув рідне село Береги на Самбірщині. Затхлі переповнені приміщення Дрогобицької в'язниці, виснажливий етап Транссибірською залізницею, майже сім років спецпоселення у Хабаровському краї. По амністії 20 серпня 1956 р. шлях знову проліг додому. Дорогою на заслання, в Уфимській лікарні помер молодший брат. На Далекому Сході народилися брат і сестра. А міг же фронтовик Андрій Децик погодитися на привілеї "стукача", зберегти

обійстя від руйнування, сім'ю від митарств. Міг. У людини завше вибір, але яке на чужій біді щастя.

Що далі? Номенклатурна незалежність реабілітувала жертв і вкотре їх обібрала, а катів збагатила і залишила при владі. Політв'язень 1970-х — 1980-х рр. Василь Овсієнко нагадав, що на початку ХХІ ст. один його слідчий очолював Житомирське СБУ, а навички другого знадобилися адміністрації президента Л. Кучми. Дисидент Володимир Малинкович описав негідну роль у катуваннях його дружини слідчого КДБ В. Радченка, а за незалежної України міністра внутрішніх справ, голови Служби безпеки, секретаря Ради національної безпеки і оборони, віце-прем'єра в теперішньому уряді В. Януковича. Прокурор В. Бойко, який посадив Миколу Руденка і Олександру Тихого, очолював Верховний Суд. Екс-прем'єр, екс-міністр оборони Є. Марчук теж не зізнався про свій кар'єрний патронташ.

Відверто погромною була Спілка письменників, про що нагадали восени 2003 р. її голові В. Яворівському, котрий в літа молодії активно таврував інакомислячих. На іншому державному мундирі плями трагічної долі поетів Юрія Литвина і Василя Стуса. Усього-на-всього виконав слухняно одержані згори вказівки. Але ж були винятки: Сергій Мартиш після блискучої касаційної скарги в справі Олеся Сергієнка мав захищати лише кримінальних злочинців. У 1979 р. у радянському суді мужній адвокат запропонував звільнити В. Овсієнка за відсутністю складу злочину і покарати мільйонерів за фальсифікацію справи.

Аспект статистичний. Органи державної безпеки заарештували в Радянській Україні 970301 особу, звинувачену в контрреволюційній діяльності та інших важких злочинах проти держави (стаття 58 Кримінального кодексу): 1927 — 1929 рр. — 65909; 1930 — 1936 рр. — 355538; 1937 — 1938 рр. — 265669; 1939 — 1940 рр. — 59787; 1941 і 1943 — 1945 рр. — 106033; 1946 — 1960 рр. — 117365 [8].

Усього в СРСР, за даними провідного експерта з проблеми політичних репресій Віктора Земскова з Інституту загальної історії Російської академії наук (*La Vanguardia*, 5 червня 2001 р.), у 1921 — 1953 рр. за ст. 58 покарали близько 4 млн. осіб, з яких загинуло 1,4 млн. (800 тис. розстріляли, 600 тис. померли в тюрмі). Зокрема, під час "великого терору" (1937 — 1938) за ґрати потрапило 2,5 млн. громадян (700 тис. розстріляних), кожен дев'ятий — в УРСР.

Усе це дуже приблизно. Приміром, у повоєнні роки по-різному трактували поняття "заарештований" або "репресований". Кількість заарештованих не збігається з даними про їх національну належність, соціальний склад тощо. Достатньо

⁸ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. — Донецьк, 2003. — 38 с.

вільно подані й групи злочинів. Правове підґрунтя і динамічність легітимної бази не відповідала темпам репресій. Головним був факт арешту і вироку, а статистичні показники "підганялися", зосібна про репресованих півмільйона західних українців.

Загалом після війни держбезпека повернулася до "традиційної клієнтури" – агентів спецслужб, антирадянщиків, саботажників, шкідників і т. д. Але магістраллю стало знищення ОУН і УПА. При цьому репресії мали виразний соціальний зміст. Чергового удару завдали по західноукраїнському селянству, котре не вписувалося у сталінську схему торжества комунізму.

Технологія репресій вражала: облік неблагонадійних, нагляд, арешти і слідство. Примітно, розгляд компромату судом або надзвичайними позасудовими органами не передбачав обов'язкову присутність звинувачених. Навколо них розгорталися широкі пропагандистські кампанії, щоби створити в країні атмосферу постійного очікування ворожих проявів і пошуку винуватців. Масові операції називалися "чистками". За мету ставилося ізолювати або фізично знищити певні категорії населення, котрі начебто загрожували режимові. "Вичищення країни" передбачало планові "ліміти". У результаті в СРСР повинна утворитися "незасмічена" соціально-класова структура.

До листопада 1959 р. КДБ і прокуратора УРСР переглянули 4 млн. 263 тис. справ "діючого та архівного оперативного обліку" на 5 млн. 481 тис. осіб. Зняли з обліку 2 млн. 684 тис. осіб або 58,2 % репресованих [9]. Йдеться класичну поліцейську державу, коли фактично кожний сьомий громадянин кваліфікується політично неблагонадійним і стає клієнтом пенітенціарної системи. Причому КДБ уже в період десталінізації (1954 — 1959) ліквідувало в УРСР 183 націоналістичних і антирадянських угруповань, засудили майже 1,9 тис. осіб і ще 1,3 провели профілактику.

Наприкінці 1939 р. реальна чисельність ОУН не перевищувала 8-9 тис. осіб. Разом із активними симпатиками вона налічувала навряд чи більше 12 тис. Якщо рахувати всіх прихильників радикального націоналізму, то таких було не менше 40 тис.

Націоналістичне підпілля і підрозділи УПА стали основною перешкодою відновлення радянського режиму. Вони мали значний вплив і діяли на території 13 областей в 150 тис. кв. км, де проживало 15 млн. осіб. Повстанський рух користувався підтримкою населення, серед якого вело пропаганду. Лише 1948 р. в підпільних друкарнях ОУН надрукували тисячними тиражами до 70 назв брошур, листівок, статей та художніх творів. Підпілля активізувалося під час виборів до рад усіх рівнів і голоду 1946 — 1947 рр.

У другій половині 1944 р. УПА зазнало реформи. Основні структури (Захід, Північ, Південь, Схід) поділялися на декілька військових округ, а вони у свою чергу на територіальні відтинки. У кожному відтинку налічувалося 3-5 куренів по 2-3 сотні в кожному, а також спеціальні оперативно-тактичні підрозділи — боївки з 15-30 вояків. Найбільш насиченою виявилася Станіславщина, де діяло близько 70 різнорівневих формувань із 22-ма тис. вояками.

Проти УПА у західних областях воювали вже на рубежі 1944 — 1945 рр. понад 26 тис. військовослужбовців внутрішніх військ НКВС (14 бригад, стрілецька дивізія і кавалерійський полк), також частини регулярної армії: 2 стрілецьку бригади (5,2 тис. осіб), танковий батальйон (22 танки, 163 особи), 5 бронепоездів (7,7 тис. осіб). Сюди додатково перекинули ще 2 прикордонних полки. З місцевого партійно-радянського активу окремо сформували 212 винищувальних батальйонів (майже 28 тис. бійців) і понад 2,3 тис. груп сприяння (24 тис. осіб). Крім того, у лісах нищипорило близько 160 спеціальних (агентурно-бойових) груп (1,8 тис. осіб), у кожену входило від 3 до 50 і більше осіб, залежно від легенди і характеру завдань. У влаштовану пастку 12 лютого 1945 р. потрапив і загинув на Оржівських хуторах (Рівненщина) командир УПА-Північ і крайовий провідник ОУН Клим Савур (Д. Клячківський). Операцією керував особисто нарком внутрішніх справ УРСР Т. Строчак.

На 1 липня 1945 р. на обліку органів внутрішніх справ УРСР у західних областях перебувало 175 резидентів, 1196 агентів, 9843 інформатори. Мережа НКДБ УРСР (держбезпеки) була більш розгалуженою. На 25 липня 1946 р. лише у Станіславській області проти ОУН і УПА працювало 142 резидентів, 641 агент, 5572 інформаторів, 50 утримувачів конспіративних і явочних квартир. У січні-квітні 1946 р. у західних областях розмістили понад 3,5 тис. гарнізонів (2 армії, 53 тис. бійців).

Внаслідок жорсткого натиску противника (військово-каральних і агентурно-оперативних, постійних депортацій та колективізації) УПА вичерпало свої можливості. Тому 3 вересня 1949 р. головний командир Р. Шухевич видав наказ повстанські відділи і штаби припиняти свою діяльність як бойові одиниці та органи управління, а їх особовий склад вливався у підпільні структури ОУН(Б). Ще раніше, 30 травня 1947 р., Р. Шухевич видав інструкцію для членів УПА і ОУН, за якою вони вважалися учасниками єдиної підпільної системи. До речі, військове звання генерал-хорунжого йому присвоєно постановою підпільного повстанського уряду 1944 — 1954 рр. — Української головної визвольної ради від 22 січня 1946 р., тобто у 28-й День злуки.

За офіційною статистикою, у воєнне десятиліття (1944 — 1956) в Західній Україні органи

⁹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — Київ: Либідь, 1995. — С. 15, 32.

державної влади репресували до 500 тис. осіб: знищили 155,1 тис. учасників руху опору, депортували 203 тис. мешканців, заарештували 134 тис. і засудили майже 88 тис. осіб. До речі, цифра 500 тис. репресованих західних українців, що-правда у 1944 — 1952 рр., потрапила в науковий обіг із записки секретаря ЦК КПРС Л. Берії, на підставі котрої президія ЦК КПРС 26 травня 1953 р. прийняла одну з перших "десталінізаційних" постанов — про політичний та господарський стан західних областей УРСР.

Підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терактів, в яких загинуло не менше 30,6 тис. представників влади, військових, "істребків" і правоохоронців (НКВС-МВС і НКДБ-МДБ), місцевих жителів, у т. ч. 2 депутати Верховної Ради УРСР, 1 голова облвиконкому, 1 секретар обкому КПУ, 40 голів міськ- і райвиконкомів, 46 секретарів міськ- і райкомів КПУ, 1454 голів сільрад, 314 голів колгоспів. Війські, "істребки" та правоохоронці склали менше третини загиблих.

У липні 2002 р. страшні розкопки у Жовкві на Львівщині викликали чималий резонанс у світі, бо раніше не знаходили випадково таких масових поховань. Ніхто не міг сказати про особи загиблих: потрібен який-небудь свідок чи надані Росією архівні документи. У братській могилі поховано абияк голими 225 чоловіків, жінок і дітей. Співробітники спецслужб СРСР їх убили кулею, сокирою і молотком у 1946 — 1949 рр. Жодних слідів одягу, гудзиків і пряжок не виявлено, докладно розповів Пітер Бейкер читачам *The Washington Post*, розмістивши статті 23 і 24 липня 2002 р. на видному місці — першій сторінці читабельної секції А. Після Другої світової у василіанському монастирі розташувався відділ народного комісаріату внутрішніх справ, який потім перейменували на Комітет державної безпеки.

Видно, хто і якою ціною формально переміг. Колишній працівник спецслужби Георгій Санніков у книжці "Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине" (2002) підсумував: "Ми виграли цю війну в Західній Україні, але не перемогли. В очах місцевого населення оунівці були героями, борцями за їхню рідну Україну, за її самостійність" [10]. Не менш героїчно поводити себе вони в ГУЛАГу. Старшини УПА очолили найбільш резонансні повстання в'язнів у СРСР: Лука Павлишин — у Норильську в травні-червні 1953 р., Василь Підгорецький — у Ташкенті 1955 р.

Останню активну боївку КДБ ліквідувало 1956 р. 9 листопада того ж року з'явився указ Президії Верховної Ради УРСР "Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання, повертатися в західні об-

ласті УРСР". Однак вже тоді самовільно повернулося майже 60 тис. амністованих.

Аспект особистий. У глухому ліспромгоспі на березі річки Кеть, що розтинає навколишню тайгу, провів вісім років інший "репресований" — спецпереселенець Семен Олійник із сім'єю. Їх забрали травневої ночі. Солдати з вівчарками оточили село і за дві години вивезли вантажівками. Вислали на "вічне поселення" у російську тайгу. "З 20.06.1950 по 1.08.1958 — тесля Нібегінського ліспромгоспу лісозаготівельного комбінату "Томлес" Ради народного господарства Томського економічно-адміністративного району РРФСР", — свідчить запис у трудовій книжці.

На момент арешту Семену виповнилося 50 років, дружині Марії — 41, доньці Теклі — 18, синам Степану — 12, а Василю — 9. У 1956-му відпустили додому вже повнолітнього Степана, а через два роки й інших. Не загинув ніхто. На батьківщині вдруге почали усе спочатку. Оскільки рідне село Гута на Львівщині радянська влада знищила до тла і зняла з адміністративного обліку, поселилися у далекої родички в сусідньому Оглядіві. Зробили це усупереч шантажу місцевих чиновників, які всіяко перешкоджали репресованим повертатися у рідні краї. Жодної компенсації ні тоді, ні тепер.

Теклі вручили папір про повну реабілітацію 1992 р., про яку, до речі, ніхто й не клопотався. Марія померла 1963-го, Семен 1978-го, Степан 1981-го, а Василь невідь-коли, бо у шістдесятих загубився, мандруючи Союзом — Казахстан, Комі. Текля — моя мама. А мого батька "воронком" забрали з дому сімнадцятилітнім. Грудневої ночі 1949-го його з ровесниками відправили у трудову в Дубас — на шахти станції Кипуча. Закінчив гірничо-промислову школу. Роками вивозив із забою вагонетки. Не раз вибирався з обвалів. Імперія дбала про органи, але не техніку безпеки. Втрати покривали новими трудовими контингентами.

Кажу про це не задля модного біографічного піару. Наші можновладці нині віднаходять своє генетичне коріння у національно-визвольному русі. Кажу, бо історичну долю України виплели мільйони жертвних ниток. Вони поряд. Це живі романи і повісті про вистраждане й пережите. Зауважте: у наш час уже не йдеться про громадянську мужність говорити правду, але тоталітарне минуле досі не зникло безповоротно. Його видно ближче, аніж на лінії горизонту.

Аспект дискусійний. У незалежній Україні відбулося кілька турів дискусій довкола проблеми примирення радянських ветеранів і ветеранів УПА. Багато написано про ілюзії керівництва ОУН і УПА, що обидва диктатори Гітлер і Сталін знесилять один одного, внаслідок чого долю України вирішать США і Англія на користь української незалежності. Якщо нацистський і більшовицький варіанти тоталітаризму залишили-

¹⁰ Цит.: Шаповал Ю., Фікс Я. Війна, яка все ще не скінчилась // День. — 2005. — 13 серпня.

ся вірними собі до кінця, то керівництво ОУН і УПА еволюціонувало від моделі вождистської держави в бік ліберально-демократичних цінностей.

У повоєнній Західній Україні друге видання соціалістичних перетворень (перше стосується 1939 — 1941 рр.) яскраво виявилось у насаджуванні колгоспів, до яких селянство залучали методами економічного примусу, залякування, кримінального переслідування тощо. Про настрої відчаю свідчить вислів одного з переселенців на Волинь з Чехословаччини: "Я пройшов Болгарію, Польщу, Францію, Чехословаччину, але гіршого життя, ніж у Росії, не бачив... Причиною всьому колгоспи... Я своїми руками виріжу свою сім'ю, але в колгоспи не допущу. Якщо у когось побачать коня, корову і в кімнаті у нього чисто, відразу його в Сибір — куркуль" [11]. І села перетворилися на базу націоналістичного підпілля.

Викачування трудових ресурсів, інтенсивна русифікація сфери освіти і культури, брутальна ліквідація греко-католицької церкви давали відповідні наслідки. Як зазначалося у довідці Станіславського обкому КП(б)У (кінець 1949 р.), населення підтримує учасників підпілля (особливо своїх родичів), молодь його поповнює, ухиляючись від призову до армії. Це була насамперед всенародна боротьба проти окупації й терору.

Поширеними репресивними заходами стали примусова депортація, затримання заручників, колективна відповідальність населення. Окремі антигуманні ініціативи Микити Хрущова навіть сумнозвісний глава НКВС СРСР Лаврентій Берія змушений був відхилити. Пленум ЦК КПУ 2-4 червня 1953 р. констатував, що допущено серйозних помилок, зокрема "майже всі керівні посади в партійних і советських органах західних областей України зайняті працівниками, відрядженими зі східних областей УРСР, а також інших республік Советського Союзу". Пленум вважав: "Боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій".

Докорінна зміна ОУН (Б), відмова від антигуманного "інтегрального націоналізму" відбулася на III надзвичайному великому зборі (серпень 1943 р.). Квінтесенцією поглядів ОУН на соціальний лад і державний устрій незалежної України стали праці референта пропаганди проводу ОУН(Б) Петра Федуна (Полтави). Найбільшого поширення набула його брошура "Хто такі бандерівці та за що вони борються" (1948). Найкращою системою світоустрою, за Федуном, є "система вільних національних держав усіх народів світу". Будучи прозахідної орієнтації, ОУН виступала за незалежну державу на етнічних теренах і заперечувала тоталітаризм. Головнокомандувач УПА Романа Шухевича стверджував: виборувати державу —

одне, творити незалежну Україну — інше завдання. Будуючи держапарат, треба подбати про залучення кращих "советських" службовців і військових.

Лідери повстанців намагалися знайти порозуміння з ворогом. 19 листопада 1944 р. довірена особа Шухевича, відома львівська художниця Ярослава Музика, звернулася до знайомого Юліана Кордюка, заступника завідувача облздраву, з проханням передати партійно-державним структурам пропозицію ОУН про переговори. Львівське управління НКВС завело справу оперативної розробки "Музиканти". Про перебіг подій Хрущов особисто доповідав Сталіну.

1 березня 1945 р. в селі Конюхи на Тернопільщині "урядові представники" Данилов і Головка (псевдо полковника і капітана НКДБ Каріна-Даниленка і Хорошуна) зустрілися з начальником штабу УПА Дмитром Маєвським і політреферентом Яковом Буслом. Переговори тривали п'ять годин. Ключовою умовою повстанців був суверенітет України. Миротворчі контакти тривали до літа 1948-го. У листопаді 1948 р. Я. Музику арештували. Після тортур вона отримала 25 років таборів і вийшла на волю за амністією у 1955-му.

Аспект компаративний. Примирення не досягли і західних українців "паціфікували" залізом і кров'ю. Тоді у світі такі ситуації не були поодинокими. У французькому Алжирі визвольна війна тривала у 1954 — 1962 рр. До осені 1958-го тут зосередили 800 тис. військовослужбовців, 1 тис. танків і 5 тис. стволів артилерії, дві третини авіації та половину флоту метрополії. Армія національного визволення Алжиру відповідала терором проти французів і арабів, які з ними співпрацювали, не тільки на рідній землі, але й у Франції.

1 червня 1958 р. до влади прийшов поміркований Шарль де Голль, але аж 18 березня 1962 р. підписано угоду про припинення бойових дій. Ціна алжирського протистояння: до 200 тис. вбитих і поранених учасників опору і 800 тис. мирних жителів, 2 млн. переміщених у спецтабори, 1 млн. емігрантів. Безповоротні втрати французів досягали 32 тис., 60 тис. осіб поранених.

Відповідно до загальної Декларації прав людини 1948 р., народи мають право вдаватися до повстання проти тиранії й гноблення як до останнього засобу. УПА безкомпромісно воювала за незалежність своєї країни впродовж першого післявоєнного десятиліття аж до середини 1950-х, зауважила французька газета Monde 26 липня 2002 р. У тюрми потрапило близько 300 тис. західних українців.

Аскольд Крушельницький у Daily Telegraph 18 липня 2002 р. детально прояснив історичне тло поновленої дискусії. Близько 100 тис. повстанців діяли переважно в Карпатах і західноукраїнських лісах. Великобританія таємно допомогала УПА і ОУН: розвідка MI-6 навчала партизанів, а літаки

¹¹ Там само.

ВПС закидали їх в Україну. На нещастя, агенти МІ-6 Кім Філбі та Ентоні Блант виявилися радянськими шпигунами. Вони повідомили у СРСР про заплановані десантні операції. Десятки українців спіймали і розстріляли. Генерал Шухевич загинув 5 березня 1950 р. у с. Білогорща під Львовом у своїй штаб-квартирі.

До 1953 р. позбавлена зброї, політичної підтримки, вимушена боротися з чисельно переважаючим противником, УПА перестала існувати як єдина організована сила. Коли 1956 р. радянські війська придушили угорську революцію, були ліквідовані й останні українські партизани. Доля повстанців склалася по-різному: полон, страта, ГУЛАГ, втеча на Захід або конспіративне життя під чужими документами. І несподіваний ракурс. Кубинський герой Че Гевара захоплювався мудрою тактикою і організованістю УПА, запозичивши в українців деякі методи.

У Вашингтоні 12 листопада 2003 р. відбулась прем'єра документального фільму "Між Сталіним і Гітлером. Нерозказана історія України" з участю відомих науковців Нормана Дейвіса і Збігнева Бжезінського. Широко залучено сотні архівних документів і фотографій, спогадів свідків. 58-хвилинний англомовний фільм показав ук-

раїнський спротив радянському і нацистському режимам, висвітлив історію УПА і дивізії СС "Галичина" — двох основних сил, що боролися за незалежність кожна своїм способом. Розвіювалися міфи, усталені серед певних кіл Заходу, зокрема, про колаборанство українців із нацистами у знищенні євреїв.

Водночас здійснено перегляд концепції про "Велику Вітчизняну війну". Насправді Україна пережила дві війни: нацистської Німеччини проти Радянського Союзу і громадянську. По-друге, для українців прийнятні воєнні рамки не 1941 — 1945, а 1939 — 1954, до придушення збройного опору Західної України. У режисера і продюсера Ярослава Новицького замовив стрічку Канадський дослідницький інститут. Робота тривала майже десятиліття. Творча група підготувала українську версію фільму, котру показали на УТ-1 і "5 каналі" у травні 2005 р.

Підсумовуючи, зазначимо принципову позицію: ОУН і УПА були типовими національними організаціями, що боролися за незалежність у колоніальній країні. Пізніше десятки таких рухів прийшли до влади у державах Африки, Азії та Латинської Америки.

SUMMARY

Ofitsynsky R. THE NATIONAL-LIBERATION WAR OF THE WESTERN UKRAINIAN IN 1940s AND 1950s.

The selected theme allows author to show the scope of the national-liberation struggle in Ukraine and its impacts on events in post-war Europe, without which an objective interpretation of the social processes of that time would not be possible.